

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΥΟ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ (*)

Γ'

Η ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

Πηγὰς πληροφορούσας ἡμᾶς περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου ἔχομεν κυρίως δύο μὲν χριστιανικάς, ἤτοι τὰς ἐπιστολάς τοῦ ἀποστολικοῦ πατρὸς Ἰγνατίου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ Τραϊανοῦ (100—117) ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν Διδαχὴν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων ἀφ' ἑτέρου· μίαν δὲ εἰδωλολατρικὴν, τὴν 96 ἐπιστολὴν τοῦ Πλινίου πρὸς Τραϊανόν.

α'

1.) Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰγνατίου καὶ τὸ βιβλίον τῆς Διδαχῆς διασαφηνίζουσι πλήρως τὴν ἔννοιαν τῶν ὄρων «κλάσις τοῦ ἄρτου» καὶ «κλᾶν ἄρτον», καὶ ἐπιβεβαιούσι τὴν ἐκδοχὴν, καθ' ἣν ἐξελάβομεν αὐτοὺς μελετῶντες τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης. Οὕτω ὁ θεοφόρος Ἰγνάτιος γράφει: «οἱ κατ' ἄνδρα κοινῇ πάντες ἐν χάριτι ἐξ ὀνόματος συνέρχεσθε... ἓνα ἄρτον κλῶντες, ὃς ἐστὶ φάρμακον ἀθανασίας ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Χριστῷ διαπαντός»⁴³. Τὸ δὲ βιβλίον τῆς Διδαχῆς προτρέπει λέγον: «Κατὰ κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾗ πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. Αὕτη γάρ

(*) Συνέχεια ἐκ τοῦ Β' Τόμου σελ. 163.

43. Ἰγνατίου ἐπιστολὴ πρὸς Ἐφεσίους κεφ. 20.

ἔστιν ἡ ῥηθεῖσα ὑπὸ κυρίου. Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέ-
 ρειν μοι θυσίαν καθάραν.»⁴⁴ Κατόπιν τοιούτων περικοπῶν
 καὶ μαρτυριῶν οὐδεμία ἀπολείπεται ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι ἐν
 τῇ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τῶν ὄρων «κλάσις τοῦ ἄρτου» καὶ
 «κλᾶν τὸν ἄρτον» ἐσημαίνεται τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ἐπὶ πλέον μαρτυρεῖται σαφῶς, ὅτι καὶ ἤδη τὸ μυστήριον
 τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς θείας λατρείας καὶ τῆς ἀπὸ κοι-
 νοῦ τῶν χριστιανῶν συμπροσευχῆς καὶ ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς Κυρια-
 κῆς, ἡ πρωϊμώτατα, ὡς καὶ ἐκ τῶν Πράξεων 20,7 ἐμφαίνεται,
 διακριθεῖσα μεταξὺ τῶν ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδος, καθορίζεται ἤδη,
 ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα, ἐν ᾗ ἔδει νὰ τεληῖται τὸ μυστήριον.

Ἄλλ' ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοφόρου Ἰγνατίου πληροφο-
 ρούμεθα προσέτι, ὅτι τελεσιουργὸς τοῦ μυστηρίου ἦτο κυρίως ὁ
 ἐπίσκοπος, καὶ μόνον καθόσον αὐτὸς ἐπέτρεπεν, ἠδύνατο καὶ
 ἄλλος τις, πάντως τῶν τοῦ κλήρου, νὰ ἐπιτελέσῃ αὐτό. «Ἐκείνη,
 λέγει, θεβαία εὐχαριστία ἠγειοθω, ἡ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὔσα ἢ
 ᾧ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ.»⁴⁵ Τὸ χωρίον τοῦτο συνδουαζόμενον καὶ
 πρὸς ἄλλους τινὰς λόγους, ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ συμπεριλαμ-
 βανομένους, παρέχει εἰς ἡμᾶς ἀρκούντως σαφεῖς ὑπαινιγμούς καὶ
 περὶ τοῦ ἂν ἡ θεία Εὐχαριστία ἐτελεῖτο ἀκόμη συνδεδεμένη πρὸς
 δεῖπνα. Ὅλιγον κατωτέρω δηλαδὴ ὁ θεῖος Ἰγνάτιος προσθέτει,
 ὅτι «οὐκ ἔξὸν ἐστὶ χωρὶς ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν, οὔτε ἀγάπην
 ποιεῖν». Προφανῶς ἡ ἀγάπη ἐνταῦθα δὲν δύναται ν' ἀποτελῇ
 ἀπλοῦν τι δεῖπνον ἢ γεῦμα. Διότι προσδίδεται μὲν εἰς αὐτὴν
 θρησκευτικὸς χαρακτήρ καὶ σημασία μάλιστα τοιαύτη, ὅποια
 καὶ εἰς τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, παρὰ τὸ ὅποῖον τάσσεται,
 κηρύττεται δ' ἀπηγορευμένον καὶ «οὐκ ἔξὸν χωρὶς ἐπισκόπου ποι-
 εῖν αὐτὴν», ὡς καὶ περὶ τῆς εὐχαριστίας προκειμένου ὀλίγους
 στίχους πρότερον.

44. Διδαχῆς κεφ. 14.

45. Ἐπιστολὴ πρὸς Σμυρναίους κεφ. 8.

2. Σαφεστέρας ἐνδείξεις καὶ πλείστας πληροφορίας περὶ τῆς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ βιβλίον τῆς Διδαχῆς τῶν Ἀποστόλων. Ἡ σπουδαιότατη περικοπὴ τῆς Διδαχῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρέχεται εἰς ἡμᾶς ὁ πρῶτος τύπος τῶν εὐχαριστηρίων εὐχῶν, αἰτίνες ἀνεπέμποντο ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἔχει ὡς ἑξῆς: ⁴⁶

Κεφ. 9. «Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε.

Πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμεν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαβὶδ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Περὶ δὲ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμεν σοι πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἔν, οὕτω συναχθήτω σοὶ ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν βασιλείαν, ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας.

Μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς Εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου· καὶ γὰρ περὶ τούτου εἶρηκεν ὁ κύριος· Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί.

Κεφ. 10. Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε.

Εὐχαριστοῦμεν σοι, πάτερ ἅγιε ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοὶ εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου.

46. Διδοχῆς κεφαλ. 9 καὶ 10.

⁴¹ «ΘΕΟΛΟΓΙΑ», ΤΟΜ. Β', γ, 1924.

Ἡρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι δυνατὸς εἶ σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ρύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἡτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος· Ὡσαννά τῷ Θεῷ Δαβίδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἐστὶ, μετανοεῖτω· μαρὰν ἀθά· ἀμήν.

Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.»

Προφανῶς αἱ ἐν τῷ 9ῳ κεφαλαίῳ εὐχαὶ ἀναφέρονται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Καὶ ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην ἐγγράφως περισθεῖσαν εἰς ἡμᾶς ἀπόπειραν, ὅπως αἱ ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τοῦ μυστηρίου ὑπὸ τοῦ προεστῶτος ἀναπεμπόμεναι ἐλευθέρως εὐχαριστήριον εὐχαὶ προσλάβωσι μόνιμόν τινα καὶ ἀμετάβλητον καὶ εἰ δυνατόν, διὰ πάσας τὰς ἐκκλησίας κοινὸν τύπον, ὅπως ἤρξατο νὰ ἐπικρατῇ τοῦτο μεταγενεστέρως ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος. Ἐπειδὴ ὁμως αἱ εὐχαὶ αὗται εἶνε καθαρῶς εὐχαριστήριον καὶ οὐδεμίᾳ καθαγιαστικῇ ἐπίκλησις ἢ εὐλογία περιλαμβάνεται ἐν αὐταῖς, ἔλαβόν τινες τὸ ἐνδόσιμον νὰ ἰσχυρισθῶσιν, ὅτι αἱ εὐχαὶ αὗται δὲν ἀφορῶσιν εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀλλὰ κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἐν τοῖς Ἰουδαϊκοῖς πασχάλοις δείπνοις ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ ἐκάστης οἰκογενείας ἀναπεμπόμενων συνταχθεῖσαι ἀπηγγέλλοντο ἐν κοινοῖς δείπνοις τῶν χριστιανῶν, κχωρισμένως τῆς θείας Εὐχαριστίας συγκροτουμένης. 47 Ἄλλ' ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶνε προφανῶς ἀστήρικτος. Πρωτίστως διότι ἐν τοῖς ἀνωτέρω κεφαλαίοις γίνεται λόγος περὶ εὐχαριστίας, περὶ ποτηρίου καὶ περὶ κλάσματος, ἐπὶ πλέον δέ, τοῦθ' ὅπερ διαχλύει πᾶσαν ἀμφιβολίαν, ἀπαγορεύεται

ρητῶς νὰ τρώγῃσι καὶ νὰ πίνωσι ἐκ τῆς Εὐχαριστίας τῆς αὐτῆς οἱ μὴ δεξιπλοῖται. Καὶ καθορίζεται σαφῶς, ὅτι ἀπὲρ τούτου εἶρηκεν ὁ κύριος· Μὴ θῶτε τὸ ἁγίον τὸ ἐν κοίτῃ· Ἦως λοιπὸν δυνατόν νὰ προκεταί περὶ κοινῶν τίνος δείπνου, καὶ πῶς εἶνε δυνατόν ἡ εὐχαριστία αὐτῆ νὰ μὴ εἶνε τὸ θεῖον τῆς Εὐχαριστίας μυστήριον.

Ἡ Ἰουδαϊκὴ ἐμπνευσις, τὴν ὅποιαν παραβδιδάουσιν αἱ εὐχαὶ αὐταί, ἐξηγεῖται πληρῶστα, ἐὰν ληφθῇ ὅπ' ὄψει ὅ,τι ἀνωτέρω ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι δηλαδὴ ἡ λατρεία ἡ χριστιανικὴ διεμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἰουδαϊκῆς τοσαύτης καὶ κυρίως τῆς ἐν Συναγωγαῖς κρατούσης κατὰ τὰς τρεπτοπόδησεις ἅς ἐπὶ τῆς τελευταίας ταύτης ἐπέφερε τὸ προφητικὸν πνεῦμα τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐνεργούν· καὶ ἅς ἀπαινεῖται καὶ ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ 10 κεφαλαίου τῆς Διαθήκης. Περὶ τούτου ἄλλως τε πείθεται πᾶς τις εὐκόλως, ἐὰν ἤθελε λάβει ὅπ' ὄψει, ὅτι ἡ ἐν ταῖς συναγωγαῖς λατρεία, ἡ πολλὴ προγενεστέρα τῆς χριστιανικῆς, θυνίστατο εἰς ἀνάγνωσιν ψαλμῶν, εἰς προσευχὰς εἰς ἀνάγνωσμάτα Γραφῶν, εἰς ἐρμηνεῖαν αὐτῶν καὶ πρότροπας (ἤτοι κήρυγμα) καὶ τέλος εὐλογίαν. 48

Ὡσαύτως τὸ 9ον κεφάλαιον παρορθεῖται τὸ μυστήριον πρῶτον εὐλογοῦμένον καὶ ἀκολουθῶς τὸ κλάσμα· Ἰν τούτοις ἐν τῇ μεταδόσει, καθόσον εἶνε δυνατόν νὰ συμπεράνωμεν περὶ αὐτῆς ἐκ τοῦ τελευταίου στίχου, ἐνθα εἰς τὸ «μηδέτις δὲ φαγέτω μηδέ πίετω» προτάσσεται τὸ «φαγέτω» καὶ ἐπακολουθεῖ τὸ «πίετω», ἐκοινωνοῦν πρῶτον τοῦ σώματος καὶ ἀκολουθῶς τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου.

Προχωροῦντες πρὸς τὸ 10 κεφάλαιον εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης φράσεως αὐτοῦ λαμβάνομεν τὸν ὁπαινιγμόν, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία συνεδέετο μετὰ δείπνου· Ἡ φράσις μετὰ δὲ τὸ ἐμπλη-

48. Bingham ἐνθα ἀνωτέρω § IV. Hastings, Encyclopaedia. Tom. 12 σελ. 764. Τοῦ αὐτοῦ Dictionary of the Bible Tom. I. σελ. 428.

σθλή να εν δὲν κυριολεκτεῖ ἐπὶ μόνῃς τῆς κοινωρίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Προϋποθέτει καὶ ἀθροωτέρην λήψιν τροφῆς ἄλλης. Ἐκ τούτου οἱ σοβαρώτεροι τῶν περὶ τὸ χροῖον ταῦτα ἀσχληθέντων ὑπεστήριξαν, ὅτι κατὰ τὸν συγγραφεὰ τῆς Διδαχῆς ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὸ δεῖπνον ἀποτελοῦσιν ἐνιαῖόν τι σύνολον, τελετὴν τινα ἀδιαίρετον, μετὰ τὸ πέρασ τῆς ὁποίας καὶ ἀναπέμπεται οὐχὶ ἀπλῶς διὰ τὸ δεῖπνον, ἀλλὰ διὰ τὸ Κυριακὸν δεῖπνον ἢ ἐν τῷ δεκάτῳ κεφαλαίῳ περιλαμβανομένῃ ἐκτενεστέρα εὐχαριστία.

Ἄλλ' ἡ ἀπόπειρα, τὴν ὁποίαν ἐσημειώσαμεν ὡς ἀπασκοποῦσαν εἰς τὸ νὰ δοθῇ εἰς τὰς εὐχὰς τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὀρισμένος καὶ μόνιμος τύπος, δὲν ἔχει χαρακτῆρα γενικόν. Τὸ δέκατον κεφάλαιον, περὶ οὗ ὁμιλοῦμεν, περατοῦται εἰς τὴν ἐξῆς, ὡς ἤδη εἶπομεν, προτροπῆν. Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν». Οἱ προφῆται λοιπὸν ἐδικαιοῦντο κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τῆς θείας λατρείας νὰ παρέμβωσι καὶ ἀναλόγως τῆς ἐμπνεύσεως αὐτῶν κατὰ τὸ δι' αὐτῶν ἐνεργοῦν χάρισμα νὰ συμπληρώσωσι τὰς ὑπὸ τῶν λειτουργῶν ἀναπεμπομένας εὐχαριστηρίους εὐχὰς. Οὕτω λοιπὸν ἔχομεν καὶ ἐντεῦθεν τὴν μαρτυρίαν, ὅτι καθ' οὗς χρόνους ἡ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων συνετάχθη, αἱ εὐχαὶ τῆς θείας λειτουργίας δὲν εἶχον προσλάβει ἀκόμη μόνιμόν, τινα τύπον, ἀλλ' οὔτε ἦτο δυνατόν νὰ προσλάβωσι τοιοῦτόν τινα, ἐφ' ὅσον τὸ Πνεῦμα ἐλάλει διὰ τῶν πιστῶν καὶ ἐνέπνεεν αὐτοὺς καὶ διήνοιγε κατὰ τὰς κρίσεις τῆς λατρείας ὥρας τὴν γλῶσσαν αὐτῶν.

3. Λειτουργικῆς χρήσεως κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ⁴⁹ ὑπῆρξαν καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος τῆς Ρώμης ἐν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ τοῦ ἐμπεριλαμβανομένου εὐχαί, αἵτινες ἔχουσιν ὡς ἐξῆς:

Κεφάλαια 59—61

59... Ἐκτενῆ τὴν δέησιν καὶ ἱκεσίαν ποιούμενοι, ὅπως τὸν

ἀριθμὸν τὸν καθηριθμημένον τῶν ἐκλεκτῶν, αὐτοῦ ἐν ὅλῃ τῇ
κόσμῳ διαφυλάξῃ ἀθροιστον ὁ δημιουργὸς πῶν ἀπάντων διὰ
τοῦ ἡγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ ἐκάλεσεν
ἡμᾶς ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, ἀπὸ ἀγνωσίας εἰς ἐπίγνωσιν δόξης
ὀνόματος αὐτοῦ, ἐλπίζειν ἐπὶ τῷ ἀρχέγονον πάσης κτίσεως
ὀνομά σου, ἀνοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γι-
νώσκειν σε τὸν μόνον ὕψιστον ἐν ὑψίσταις· ἅγιον ἐν ἁγίοις ἀνα-
παυόμενον τὸν ταπεινοῦντα ὕβριν ὑπερηφάνων, τὸν διαλύοντα λα-
γισμοὺς ἐθνῶν, τὸν ποιοῦντα ταπεινοὺς εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψη-
λοὺς ταπεινοῦντα τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα, τὸν ἀπα-
κτείνοντα καὶ ζῆν ποιοῦντα, μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ
Θεὸν πάσης σαρκός· τὸν ἐπιβλέποντα ἐν ταῖς ἀβύσσοις, τὸν
ἐπόπτην ἀνθρωπίνων ἔργων, τὸν τῶν κινδυνευόντων βοηθόν, τὸν
τῶν ἀπηλπισμένων σωτήρα, τὸν παντός πνεύματος κτίστην καὶ
ἐπίσκοπον· τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ γῆς καὶ ἐκ πάντων ἐκλε-
ξάμενον τοὺς ἀγαπῶντάς σε διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἡγαπημέ-
νου παιδὸς σου, δι' οὗ ἡμᾶς ἐπαίδευσας, ἡγίασας, ἐτίμησας,
Ἄξιοῦμέν σε, δέσποτα, βοηθόν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτορα ἡμῶν·
τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σώσον, τοὺς ταπεινοὺς ἐλέησον, τοὺς πε-
πτωκότας ἔγειρον, τοῖς δεομένοις ἐπιφάνηθι, τοὺς ἀσθενεῖς ἰάσαι,
τοὺς πλανωμένους τοῦ λαοῦ ἐπιστρέψον· χόρτασον τοὺς πεινῶντας,
λύτρωσαι τοὺς δεσμίους ἡμῶν, ἐξανάστησον τοὺς ἀσθενοῦντας,
παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχαῦντας· γνώτωσάν σε πάντα τὰ ἔθνη,
ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς μόνος καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ παῖς σου καὶ
ἡμεῖς λαὸς σου καὶ πρόβατα νομῆς σου.

60. Σὺ τὴν ἀένναον τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργου-
μένων ἐφανεροποίησας, σὺ, κύριε, τὴν οἰκουμένην ἔκτισας, ὁ πι-
στός ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς, δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασι, θαυμαστός
ἐν ἰσχύϊ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, ὁ σοφὸς ἐν τῷ κτίζειν καὶ συνετός
ἐν τῷ τὰ γενόμενα ἐδράσαι, ὁ ἀγαθὸς ἐν τοῖς ὀρωμένοις καὶ χρη-
στός ἐν τοῖς πεποιθόσιν ἐπὶ σέ· ἐλεῆμον καὶ οἰκτιρμον, ἄφες
ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα

καὶ πλημμελείας. Μὴ λογίσῃ πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδισκῶν, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμὸν τῆς σῆς ἀληθείας καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὁσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιόν σου καὶ ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν. Ναί, δέσποτα, ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς εἰς ἀγαθὰ ἐν εἰρήνῃ, εἰς τὸ σκεπασθῆναι ἡμᾶς τῇ χειρὶ σου τῇ κραταιᾷ καὶ ρυσθῆναι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ, καὶ ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. Δός ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν τε καὶ πᾶσι τοῖς κατοικοῦσι τὴν γῆν, καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ὁσίως ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, ὑπηκόους γενομένους τῷ παντοκρατορικῷ καὶ παναρέτῳ ὀνόματί σου.

61. Τοῖς τε ἄρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς σὺ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδιηγήτου κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς, μὴδὲν ἐναντιουμένους τῷ θελήματί σου, οἷς δός, κύριε, ὑγίειαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τὸ διέπειν αὐτοὺς τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην ἡγεμονίαν ἀπροσκόπτως. Σὺ γὰρ, δέσποτα ἐπουράνιε βασιλεῦ τῶν αἰώνων, δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σὺ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλὴν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καὶ πραύτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἕλωσιν σου τυγχάνωσιν. Ὁ μόνος δυνατὸς ποιῆσαι ταῦτα καὶ περισσότερα ἀγαθὰ μεθ' ἡμῶν, σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ σοὶ δόξα μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰν γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

β'.

Ἀπομένει ἤδη μαρτυρία τις τῆς 96 ἐπιστολῆς τοῦ Πλινίου, διοικητοῦ τῆς Βιθυνίας περὶ τὸ 103 πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊ-

ανόν. Τὸ χωρίον τὸ ἐμπεριλαμβανόν αὐτὴν ἔχει ἐν μεταφράσει ὡς ἑξῆς:

«..... Ἐβεβαίουν, ὅτι ὀλόκληρον τὸ ἔγκλημα αὐτῶν καὶ ἡ πλάνη συνίστατο εἰς τὸ ὅτι συνήρχοντο ἐν ὠρισμένῃ ἡμέρᾳ πρὸ τῆς ἀνατολῆς καὶ ἀπηύθυνον πρὸς τὸν Χριστὸν ὕμνον ὡς εἰς Θεόν, ὑποχρεοῦντες ἑαυτοὺς δι' ἐπίσημου ὄρκου (sacramento) οὐχὶ πρὸς κακουργίαν τινὰ ἀλλ' ἵνα μὴ διαπράξωσιν οὐδέποτε, ἀπάτην, κλοπὴν ἢ μοιχείαν ἵνα μὴ ψευσθῶσιν οὐδέποτε, οὐδὲ ἀρνηθῶσιν παρακαταθήκην ὁσάκις καλοῦνται νὰ τὴν παραδώσωσι· μετὰ τοῦτο συνείθιζον νὰ ἀπέρχωνται καὶ πάλιν νὰ συνέρχωνται ἵνα φάγωσιν τροφὴν κοινήν καὶ ἀβλαβῆ. Ἐκ τῆς συνηθείας ὅμως ταύτης ἀπέσχον μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ διατάγματός μου, δι' οὗ συμφώνως ταῖς διαταγαῖς σου ἀπηγόρευσα τὴν συνάθροισιν οἰωνοδήποτε ὁμίλων...»

Τὸ χωρίον αὐτὸ μᾶς παρουσιάζει δύο συναθροίσεις τῶν χριστιανῶν, μίαν κατὰ τὴν πρωίαν καὶ μάλιστα ἐν ἡμέρᾳ τακτῆς, καὶ μίαν κατὰ τὴν ἑσπέραν, καθ' ἣν ἐλάμβανον τροφὴν κοινήν καὶ ἀβλαβῆ. Ὁ Lightfoot 50 καὶ ἄλλοι τινὲς ⁵¹ παρετήρησαν, ὅτι ἐδύσκομεν ἐν τούτῳ σαφῆ μαρτυρίαν, ὅτι ἤδη ἡ θεία Εὐχαριστία ἤρchiσε νὰ χωρίζηται τοῦ κοινοῦ δείπνου, καὶ ἐντεῦθεν οἱ Χριστιανοὶ τὴν μὲν πρωίαν συνηντῶντο, ἵνα μετὰ τοῦ ὕμνου ⁵² αὐτῶν πρὸς τὸν Χριστὸν προσφέρωσι καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὸ ἑσπέρας δὲ ἵνα συμφάγωσι τὸ κοινόν των δεῖ-

50. Ignatius I, 51

51. Ἴδε W Lock ἐν Dictionary of the Bible τοῦ Hastings Τόμον III σελ. 157.

52. Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν πρώτην σαφῆ καὶ ῥητὴν ἱστορικὴν μαρτυρίαν περὶ χρήσεως ὕμνων ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, καίτοι ὑπαινιγμοὶ περὶ τῆς χρήσεως ταύτης παρέχονται ἡμῖν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. (Α' Κορινθ. 14, 15. Ἐφ. 5, 19. Κολοσ. 3, 16. Ἰακωβ. 5, 13. Πράξ. 16, 25), τινὰ δὲ χωρία, ἐπειδὴ ἔχουσι μέτρον τι, θεωροῦνται ὡς ὕμνοι ἀρχαῖοι λειτουργικῆς χρήσεως (Α' Τιμοθ. 3, 16. Β' Τιμοθ. 2, 12 κ.λ.). Πρβλ. Hastings Encyclopaedia... Τόμ. 12 σελ. 764.

προν, τὸ χωρισθὲν πλέον ἀπὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὡς ἐπὶ πλέον ἐνδειξιν ὑπὲρ τοῦ ἰσχυρισμοῦ των τούτου προσάγουσι τὴν ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ ἐμπεριεχομένην λέξιν *sacramento*, τὴν ὁποίαν ἠρμηνεύσαμεν διὰ τῆς λέξεως ὄρκου, ἀλλὰ τὴν ὁποίαν ἐκδέχονται οὗτοι ὡς ἀναφερομένην εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Καίτοι ὁμως ἡ ἐννοια τῆς λέξεως ταύτης *sacramento* εἶνε ἀμφισβητήσιμος καὶ οὐδὲν δύναται ὑπὲρ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ν' ἀποδείξη ⁵³, ἐν τούτοις συνδυάζοντες τὸ χωρὶον τοῦτο καὶ πρὸς τὴν μαρτυρίαν τὴν ὀλίγον τι μεταγενεστέραν τοῦ Ἰουστίνου, περὶ ἧς κατωτέρω, καὶ ἡ ὁποία μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τακτῆς ἡμέρας καὶ περὶ τῆς ἐν πρώτῃ προσφορᾷ τοῦ μυστηρίου, λαμβάνομεν ἐνδείξεις τινάς, περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ *Lightfoot* δὲν εἶνε ἀβάσιμος, καίτοι πολλοὶ ὑπάρχουσι οἱ ἐνιστάμενοι καὶ ὑποστηρίζοντες, ὅτι τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ τοῦ Πλίνου μνημονευόμενον δεῖπνον εἶνε δεῖπνον Κυριακόν, ἐν ᾧ καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας προσεφέρετο ⁵³.

53. *Hastings* αὐτόθι. Τόμον 5 σελ. 546.

Ἡ ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ

Ὁ ἱερός Ἰουστίνος παρέχει ἡμῖν σαφεστέρας πληροφορίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ. Εἰς χωρίον τι ἀξιολογώτατον τῆς Α'. Ἀπολογίας αὐτοῦ ὁμιλεῖ περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς τελεσιουργίας ταύτης. Τὸ χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς:

Κεφ. 65. «... Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται. Οὐ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων, Ἀμήν. Τὸ δὲ Ἀμήν τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντός τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδάσιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.»

Κεφ. 66. «... Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὄν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται

Εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον, εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν. Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου. Τοῦτέστι τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· Τοῦτό ἐστιν αἷμά μου· καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι...»

Κεφ. 67. «Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν αἰεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις αἰεὶ. Ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα, εὐλογοῦμεν τὸν Ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ Πνεύματος τοῦ ἁγίου. Καὶ τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται μέχρις ἐγχωρεῖ. Ἐἴτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καὶ ὡς προέφημεν παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ· καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν. Καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μεταληψὶς ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἐκυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι· καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔτι καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις καὶ ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι κηδεμῶν γίνεται.»

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ χωρίου τούτου ἐμφαίνεται σαφῶς, ὅτι τὸ μυστήριον ἤδη τελεῖται κεχωρισμένως τοῦ δειπνου. Εἶνε πλέον τελετὴ αὐτοτελής, ἥτις τελεῖται κυρίως «τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα» ἥτοι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς. Αἱ

καταχρήσεις καὶ αἱ ἀταξίαι ἀφ' ἐνός, αἵτινες ἐνωρίτατα ἐσημειώθησαν εἰς τὰ Κυριακὰ δείπνα καὶ τὰς ὁποίας, ὅσον ὁ θεῖος Παῦλος, ὅσον καὶ ὁ Ἰούδας ἠλεγξαν⁵⁴, ἡ δυσκολία ἀφ' ἐτέρου περὶ τὴν συγκρότησιν τῶν δείπνων τούτων, τὴν ὁποίαν ἐπέτεινε καὶ ἡ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων ἀπαγόρευσις νυκτερινῶν συγκεντρώσεων, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ χωρισθῇ ἐνωρίς ἡ θεία Εὐχαριστία ἀπὸ τοῦ δείπνου καὶ οὕτω νὰ σημειωθῇ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς, τῆς ἐγγύτατα πρὸς τὴν ἀποστολικὴν εὕρισκομένης, τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ἱεροπρεποῦς καὶ ὄντως ἀξίας πρὸς τὸ μέγα τοῦτο μυστήριον συνηθείας τοῦ νὰ τελῆται τοῦτο τὴν πρώτῃν καὶ οἱ πρὸς αὐτὸ προσερχόμενοι νὰ κοινωνῶσι τούτου νήστευς⁵⁵.

54. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς πλέον ταύτης αἱ ἀγάπαι παρουσιάζονται κεχωρισμέναι ὀριστικῶς τῆς θ. Εὐχαριστίας. Οὕτω ὁ *Τερτυλλιανὸς* (Apol 39) περιγράφει τὴν ἀγάπην χωρὶς οὐδεμίαν ἀναφορὰν καὶ σχέσιν πρὸς τὸ μυστήριον, περὶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρει, ὅτι ἐτελεῖτο πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου (de Corona C. 3). Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπαντᾶται καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, καθ' ὀρισμένους ὁμοῦ καὶ ἐξαιρετικὰς περιστάσεις ἡ θεία Εὐχαριστία συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἀγάπην (Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστορ. V, 22), παρασκευαζομένη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐκτὸς ὁμοῦ τῶν ἐξαιρετικῶν τούτων περιστάσεων ἡ ἀγάπη εἶνε δεῖπνον διδόμενον ὑπὸ τῶν πλουσίων εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐν τῷ ἰδίῳ τῶν οἴκῳ, καὶ ἣτις οὕτω ἐκαλεῖτο *δοχὴ* μᾶλλον ἢ ἀγάπη. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου αἱ ἀγάπαι ἦσαν περισσώτερόν τι τῆς μεταξὺ πτωχῶν διανομῆς. (Faustum XX, 20 καὶ κανόνας Ἰππολύτου XXXI—XXXV. Πρβλ. A. Vacant καὶ E. Mangenot. Dictionnaire de Theologie Catholique Catholique Tom. I. σελ. 260.—Hastings Dictionary III, 157.

55. Πρώτῃ ἐπίσημος ἐκκλησιαστικὴ διάταξις θεσπίζουσα τὴν ὑπὸ νηστικῶν ἐπιτελεσθῆναι τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶνε ἡ ἐν τῷ MZ (ἢ κατ' ἄλλην ἀρ(θ)μῆσιν ΝΣΤ) κινόνι τῆς ἐν Καρθαγένης συνόδου (τῷ 418 ἢ 419 συνελθούσης) περισωθεῖσα τοιαύτη τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου, ἣτις κατὰ τὸν ὡς ἄνω κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένης ἔχει ὡς ἐξῆς: «Περὶ τῆς πίστεως τοῦ ἐν Νικαίᾳ τρακτάτου ἠκούσαμεν ἀληθῆς ἐστὶν περὶ τῶν μὴ γινομένων μετὰ τὸ ἄριστον ἄγιον, ἵνα ἀπὸ νηστειῶν, ὡς ἐστὶν ἄξιον, προσφέρωνται καὶ τότε ἐβεβαιώθη. (Ράλλη καὶ Ποτλή, Σύσταγμα ἱερῶν κανόνων Τόμος Γο, σελ. 416). Τὴν ἀπαγόρευσιν ταύτην ἀνεώσεν ἡ σύνοδος αὕτη τῆς Καρθαγένης διὰ τοῦ ΜΑ (ἢ ΜΗ) κανόνος αὐτῆς, ἐξαιρέσασα τῆς ἀπαγορεύσεως ταύτης τὴν μίαν ἐτησίαν ἡμέραν, «ἐν ἣ τὸ Κυριακὸν δεῖπνον ἐπιτελεῖται.» Ἐπίγεται λοιπὸν σαφῶς ἐκ τοῦ κανόνος τούτου, ὅτι ἡδη κατ' αὐτὸν τὸν πέμπτον αἰῶνα ἐθεωρεῖτο ἐπιτε-

Ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου κατὰ τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας ἤρχιζε διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν ἀποστόλων, «ἀκαλεῖται Εὐαγγέλια», ἢ τῶν συγγραμμάτων τῶν Προφητῶν. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν δὲ ταύτην ἐκ τῆς Καινῆς καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης ἐπηκολούθει κήρυγμα, διότι «ὁ προσετώσ διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως» ἐποιεῖτο.

Μετὰ τοῦτο ἀνίσταντο «κοινῇ πάντες καὶ εὐχῆς» ἀνέπεμπον. Μεθ' ὃ «ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν». Τὸ φίλημα τοῦτο γινόμενον ἤδη ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων ⁵⁶ εἰσῆχθη ἐνωρίτατα ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ καὶ δὴ ὀλίγον πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς τι ἐξωτερικὸν δείγμα εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ συνδιαλλαγῆς πλήρους μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν, προκειμένου νὰ προσενεχθῇ ἡ θυσία ἢ ἀληθῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ θυσιστηρίου δῶρον τῶν Χριστιανῶν. ⁵⁷ Τὸ φίλημα τοῦτο ὁ Godet φρονεῖ, ὅτι πιθανῶς ἐδίδετο πρῶτον ἀπὸ τὸν προσετώτα τῆς συνάξεως πρὸς ἐκεῖνον ἐκ τῶν ἀδελφῶν, ὅστις ἐκάθητο πλησίον του, οὗτος δὲ πάλιν μετέδιδεν αὐτὸ εἰς τὸν γείτονά του, καὶ οὕτω καθεξῆς, εἰς τρόπον ὥστε ἐν τῇ συνάξει εἰς ἕκαστος τῶν πιστῶν ἐδέχετο ἕνα

τραμμένη ἢ μετὰ δειπνοῦ ἐν τῇ ἐσπέρᾳ τῆς Μ. Πέμπτης τέλει τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὁ αὐτὸς κανὼν ὑπαινίσσεται καὶ συνήθειάν τινα ἐπικρατούσαν ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις, καθ' ἣν ὅταν ἐτελεύτα τις, προσήγετο κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελευτῆς τούτου ἢ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ τελουμένη ὑπὸ τῶν ἱερέων ἐν οἰκθῆποτε ὥρᾳ ἐσημειοῦτο ἢ τελευτῇ καὶ ἀδιαφόρως τοῦ ἄν οἱ προσφέροντες λειτουργοὶ ἦσαν νήστεις ἢ οὐ. Τὴν συνήθειαν ταύτην ἀποκηρύττει ὁ κανὼν ὀρίζων τὰ ἐξῆς: «Ἐὰν δὲ τινων κατὰ τὸν δειλιῶν καιρὸν τελευτησάντων εἴτε ἐπισκόπων, εἴτε τῶν λοιπῶν, παράθεσις γένηται, μόναις εὐχαῖς ἐκτελεσθῆ, ἐὰν εἰ ταύτην ποιούτις ἀριστησαντες εὐρεθῶσι.» (Ράλλη καὶ Ποτλῆ ἔνθα ἀνωτ. σελ. 405). Ἡ Πενθέκτη σύνοδος διὰ τοῦ ΚΘ κανόνος αὐτῆς ἀπηγόρευσε καὶ τὸ κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην Κυριακὸν δεῖπνον (Ράλλη καὶ Ποτλῆ II 367) καὶ οὕτω ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἢ ὑπὸ νηστικῶν ἐπιτέλεισι τῆς θείας λειτουργίας καθωρίσθη γενικῶς καὶ ἄνευ ἐξαιρέσεώς τινος.

56. Ρωμ. 16, 16. Α' Κορινθ. 16, 20. Α1 Θεσσ. 5, 26.

57. Ματθ. 5, 23.

ἀσπασμὸν ἀπὸ τὸν παραπλεύρως αὐτοῦ καὶ μετέδιδεν ἄλλον τοιοῦτον εἰς τὸν παρακείμενον πλησίον. Τοῦτ' αὐτὸ ἐγένετο κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ μεταξὺ τῶν γυναικῶν. ⁵⁸ Αἱ Ἀποστολικάι διαταγαί, αἵτινες παρουσιάζουσιν ἡμῖν τὰ κατὰ τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα κρατοῦντα, γράφουσι τὰ ἐξῆς: «Εἶτα καὶ ἀσπαζέσθωσαν ἀλλήλους οἱ ἄνδρες καὶ ἀλλήλας αἱ γυναῖκες τὸ ἐν Κυρίῳ φιλήμα... Μετὰ δὲ ταῦτα γινέσθω ἡ θυσία...» ⁵⁹ Καὶ ἀλλαχοῦ «Καὶ ὁ δίκονος εἰπάτω πᾶσιν· «ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ». Καὶ ἀσπαζέσθωσαν οἱ τοῦ κλήρου τὸν ἐπίσκοπον, οἱ λαϊκοὶ ἄνδρες τοῦ λαϊκούς, αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας». ⁶⁰

Μετὰ τὸν ἀσπασμὸν ἀφελῶς καὶ ἄνευ πολυπλόκου τινὸς διατυπώσεως ἐγένετο ἡ προσκομιδὴ τῶν πρὸς εὐχαριστίαν δώρων καὶ προσεφέρετο «τῷ προσετώτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος», ἢ καθὼς κατωτέρω ἀναφέρει ὁ θεῖος Ἰουστίνος «ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ». Ἐκ τούτου ἐμφαίνεται, ὅτι ἡ συνήθεια, ἵνα ἐν τῷ ποτηρίῳ μετὰ τοῦ προσφερομένου οἴνου ἀναμιγνύεται καὶ ὕδωρ, εἶναι ἀρχαιοτάτη, εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἀναγομένη.

Τῶν δώρων τούτων προσαγομένων ὁ προσετώς ἀναπέμπει εὐχὰς καὶ εὐχαριστίας. Αἱ εὐχαὶ δὲ καὶ εὐχαριστίαι αὗται δὲν ἔχουσιν ὠρισμένον τινὰ καὶ μόνιμον τύπον, ἀλλ' εἶναι εὐχαὶ αὐτοσχέδιοι, τὰς ὁποίας δι' ἰδίων λέξεων ἀναπέμπει ὁ προσετώς ⁶¹ «ὁ ση δύναμις αὐτῷ», εἴτε ἀναλόγως τῆς δυνάμεως, τῆς

58. Commentaire sur l' épître aux Romains IIσελ. 598.

59. Βιβλ. Β' κεφ. 57.

60. Βιβλ. Η' κεφ. 11.

61. Εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ πραγματεύεται ὁ Bingham, ἕκαστος ἐπίσκοπος καθώριζε, καθὼς αὐτὸς ἔκρινε καλλίτερον, τὴν μορφήν τῆς λατρείας ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς παροικίας αὐτοῦ. Μεταγενέστερον αἱ ἐπαρχιακαὶ ἐπίσκοποι καὶ ἐκκλησῖαι ἐκκλησιαστικῆς τινος περιφερείας ἀμοιβαίᾳ καὶ ὁμοφώνῳ συγκαταθέσει συνεμόρφουν τὴν λειτουργίαν αὐτῶν πρὸς τὴν ἐν τῇ μητροπόλει κρατούσαν τοιαύτην. Πρβλ. Bingham μν. ἐγγ. βιβλίον δέκατον τρίτον κεφάλ. πέμπτου §§ 1 καὶ 2.

~~ἐμπνεύσεως, τῆς πείρας, τὴν ὁποίαν οὗτος εἶχεν, εἴτε καὶ μετὰ πάσης προθυμίας καὶ δυνάμεως.~~

Πάντως ὁμως γενικῶς καὶ κατὰ τὰς κυρίας αὐτῶν γραμμὰς αἱ εὐχαὶ καὶ αἱ εὐχαριστίαι αὐταὶ θὰ ἦσαν συγγενεῖς καὶ παρόμοιαι παρὰ ταῖς ἐκασταχοῦ ἐκκλησιαίαις. Καὶ δυνάμεθα τὰς κεντρικὰς αὐτὰς γραμμὰς νὰ συγκεντρώσωμεν τόσον ἐκ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἰουστίνου, ὅσον καὶ ἐκ τῶν τοῦ κατ' ὀλίγας τινὰς δεκάδας ἐτῶν μεταγενεστέρου του Εἰρηναίου.

Ἡ εὐχαριστία ἀνεφέρετο τῷ Θεῷ «ὕπὲρ τε τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον» ⁶² «ὕπὲρ τε τοῦ γεγονέναι καὶ τῶν εἰς εὐρωστίαν πόρων πάντων, ποιότητων μὲν γενῶν καὶ μεταβολῶν ὥρων» ⁶³ «καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ἐν ἣ γεγόναμεν ἠλευθερωκέναι ἡμᾶς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γινομένου κατὰ τὴν βουλήν αὐτοῦ» ⁶³ καὶ ὑπὲρ «τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσεις πέμποντες». ⁶³ Καὶ προσελάμβανεν οὕτω τὴν μορφήν αἵνου καὶ δόξης τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ στόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. ⁶⁴ Ἡ Εὐχαριστία ἐγένετο ὡσαύτως καὶ διότι κατηξίωσεν ὁ Θεὸς τὸν προεστῶτα νὰ προσφέρῃ τὰ δῶρα ταῦτα («ὕπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῖς») ⁶⁴

Πρὸς τὴν εὐχαριστίαν ταύτην συνεδέετο καὶ ἰδιαιτέρα τις ἐπίκλησις καὶ καθαγιαστικὴ εὐχή, ἡ ὁποία μετέβαλλε τὰ δῶρα εἰς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Τὴν εὐχὴν ταύτην ὑπαινίττεται ὁ Ἰουστίνος λέγων: «οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν... ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι». ⁶⁵ Ταύτην ὑπονοεῖ καὶ ὁ Εἰρηναῖος λέγων: «Ὡς γὰρ ἀπὸ γῆς

62. Ἰουστίνου Διάλογος πρὸς Τρύφωνα C. 41

63. Ἀπολογία Α', 13.

64. Αὐτόθι, 65.

65. Αὐτόθι 66.

προσλαμβάνόμενος τὴν ἐπίκλησιν ⁶⁶ τοῦ Θεοῦ οὐκέτι κοινὸς ἄρτος ἐστίν, ἀλλ' εὐχαριστία...» ⁶⁷ Καὶ ἀλλαχοῦ: «Ὅποτε οὖν καὶ τὸ κεκραμένον ποτήριον καὶ ὁ γεγωνῶς ἄρτος ἐπιδέχεται τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ γίνεται ἡ εὐχαριστία σῶμα Χριστοῦ...» ⁶⁸ Καὶ δὲν λέγεται μὲν οὐδὲ καθορίζεται, ὅποια τις ἦν ἡ εὐχή αὕτη, πάντως ὁμως ἐν αὐτῇ τῇ ἐπικλήσει ἢ ἐκκλήσει πρὸς τὸν Θεὸν θὰ συνεδέοντο καὶ οἱ λόγοι τοῦ Σωτῆρος, δι' οὗ καθιδρῦθη τὸ μυστήριον, οἵτινες καὶ σήμερον ἐπαναλαμβάνονται ἐν ταῖς λειτουργίαις ἡμῶν. Ἐντεῦθεν ἡ εὐχή αὕτη καθορίζεται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ὡς εὐχή λόγου τοῦ παρ' Αὐτοῦ (Ἰησοῦ Χριστοῦ). Αὗται εἶναι αἱ κεντρικαὶ γραμμαὶ τῆς εὐχαριστηρίου εὐχῆς, δι' ἧς ἐτελεσιουργεῖτο τὸ μυστήριον.

Τῆς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου περατωθείσης, ἐπηκολούθει ἡ μετάληψις, ἐν τῇ ὅποια οἱ διάκονοι μετέδιδον «ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος», ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν χριστιανῶν, οἵτινες ἦσαν ἀπόντες διὰ τῶν διακόνων ἐπέμπετο ἡ θεία μετάληψις ⁶⁴.

Μετὰ τὸ πέρασ τῆς θείας μεταλήψεως διενηργοῦντο μεταξὺ τῶν εὐπορούντων χριστιανῶν εἰσφοραὶ καὶ τὸ συλλεγόμενον ποσὸν παρεδίδοτο εἰς τὸν προεστῶτα (τὸν πρεσβύτερον ἢ τὸν ἐπίσκοπον), ὅστις κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ ἐχρησιμοποιοεῖ τοῦτο ὑπὲρ ὄρφανῶν καὶ χηρῶν, ὑπὲρ τῶν νοσοῦντων, τῶν ἐν φυλακῇ εὐρισκομένων καὶ τῶν παρεπιδήμων καὶ ξένων.

Τοιαύτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἦτο ἡ θεία λειτουργία περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ὅπως περιγράφει αὐτὴν ὁ θεῖος Ἰουστίνος.

66. ἢ κατ' ἄλλην γραφὴν ἐπικλήσιον (invocationem)

67. Contra Haereses βιβλ. 1V, 5,

68. Αὐτόθι. γ, 3.

Ε΄.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρὸς τὸν παρ' Ἰουστίνῳ διασωθέντα τύπον τοῦτον τῆς ἀρχαιοτάτης τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας εὐρίσκονται ὅμοιοι καὶ σύμφωνοι εἰς τὰς γενικὰς αὐτῶν γραμμάς καὶ αἱ ἅπανταχοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δ' αἰῶνα διαμορφωθείσαι λειτουργίαι καὶ αἱ μέχρι σήμερον ἐν τοῖς χριστιανικοῖς ναοῖς τελούμεναι. Πρὸς πλήρη διαπίστωσιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τούτου δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπος πρόχειρός τις σύγκρισις τῶν κυριωτέρων Ἑλληνικῶν λειτουργικῶν τύπων, τῶν εἰς ἡμᾶς περισωθέντων, πρὸς τὴν ἐν γενικαῖς πάντοτε γραμμαῖς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου διαγραφείσαν λειτουργίαν. Εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα δύναται ὁ φίλος ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσῃ τὴν σύγκρισιν ταύτην.

Κατ' Ἰουστίνον	Αἰγυπτιακὸς Τύπος (Λειτουργία Ἁγίου Μάρκου)	Συριακὸς ἢ Ἰεροσολυμιτικὸς Τύπος (Λειτουργ. ἁγ. Ἰακώβου)	Ἐν χρήσει σήμερον (Λειτουργ. Χρυσ. καὶ Βασ.)
	Εὐχαριστήριος Προσευχὴ καὶ δέησις ὑπὸ τοῦ ἱερέως Ἰεσεία ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ τοῦ Πάπα καὶ τοῦ Ἐπισκόπου, καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Εὐχὴ συγχωρητικὴ	Ἐκφωνήσις δοξολογίας Δεήσεις καὶ εὐχαὶ ὑπὸ τοῦ ἱερέως μετὰ θυμιάματος	Ἐκφωνήσις δοξολογίας Αἰτήσεις ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ ευκρασίας ἀέρων κ. τ. λ. Ψαλμοὶ ἐκ τῆς Π. Δ. (Τυπικά) Εἴσοδος
	Εἴσοδος τῶν ἁγίων Γραφῶν	Εἴσοδος τῶν ἁγίων Γραφῶν	
Ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Προφητῶν ἢ ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν Ἀποστόλων Κήρυγμα	Ἀναγνώσματα Περιτοκῆς Ἀποστόλων καὶ Εὐαγγελίων Κήρυγμα	Ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Προφητῶν ἐκ τῶν Εὐαγγελίων καὶ τέλος ἐκ τῶν Ἀποστόλων Κήρυγμα	Ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Ἀποστόλων ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου Κήρυγμα
Κοινὰ Εὐχαί.	Εὐχαί ὑπὲρ τῶν νοσούντων, ἀποδημούντων, ὑπὲρ ὑετῶν καὶ εὐφορίας, ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ τῆς πόλεως, ὑπὲρ	Δεήσις συναπτή ὑπὲρ τῆς ἀνωθεν εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου κ.τ.λ. Αἰτήσεις ὑπὲρ τοῦ δωρηθῆναι τὴν ἡμέραν πᾶσαν τελείαν, ἁγίαν...	Ἐκτενὴς Ἰεσεία μετ' εὐχῶν ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας

Κατ' Ἰουστίνον | Αἰγυπτιακὸς Τύπος | Σὺν ἡ Ἱεροσ. Τύπος | Ἐκχρήσει σήμερον

Φίλημα εἰρήνης
Προσκομιδὴ τῶν δώ-
ρων

τοῦ Πάπα καὶ τοῦ Ἐ-
πισκόπου, ὑπὲρ τῆς
Καθολικῆς Ἐκκλησίας
ἀποχωροῦσιν οἱ Κατη-
χούμενοι
Ἐἴσοδος
Ἄσπασμός
Ὁμολογία πίστεως
Εὐχὴ προθέσεως

ἄγγελον εἰρήνης.. Συγ-
γνώμην καὶ ἄφεσιν...
χ.λ.π.
Ἀποχωροῦσιν οἱ κα-
τηχοῦμενοι οἱ
Ἐἴσοδος
Εὐχὴ προθέσεως Ὁ-
μολογία πίστεως
Ἄσπασμός

Ἀποχωροῦσιν οἱ Κα-
τηχοῦμενοι.
Ἐἴσοδος
Νέα ἔκτενης
Εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς
Ἄσπασμός
Ὁμολογία πίστεως

Αἰτήσεις ὑπὸ τοῦ δια-
κόνου ὑπὲρ τῆς ἀνωθεν
εἰρήνης, τῆς εἰρ. τοῦ συμ-
παντος κόσμου, τῶν καρ-
ποφορούντων καὶ καλλι-
εργούντων ἐν ταῖς ἀγίαις
Ἐκκλησίας, τῶν με-
μνημένων τῶν πενήτων
τῶν ἐν γῆρα καὶ ἀδύ-
ναμίᾳ ὄντων, νοσοῦντων
κ.τ.λ. τῶν ἐν παρθενίᾳ
καὶ ἀγνείᾳ καὶ ἀσκήσει
κ.τ.λ., πλεόντων, ὀ-
δοιπορούντων κ.τ.λ. εὐ-
κρασίας ἀέρων, ὑπὲρ
πάσης ψυχῆς θλιβομέ-
νης, υἰείας ἀσθενούν-
των, ἀναρρώσεως αἰ-
χμαλώτων, ἀναπαύ-
σεως τῶν προκεκοιμη-
μένων.

Εὐχαὶ ὑπὸ τοῦ λει-
τουργοῦ συνεχεῖς ὑπὲρ
τοῦ ἱκανῶσαι αὐτὸν
εἰς τὴν Λειτουργίαν
ταύτην, ὑπὲρ τοῦ μὴ
γενέσθαι εἰς κατάκριμα
τῷ Δαὼ τὸ οικονομη-
θὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς
σωτηρίαν μυστήριον,
ὑπὲρ τοῦ ποοδέξασθαι
τὴν λογικὴν λατρείαν
ταύτην ὡς προσεδέξατο
Ἄβελ τὰ δῶρα, Νῶε
τὰς θυσίας κ.τ.λ.

Εὐχαριστία καὶ δοξο-
λογία καὶ αἶνος· «τῷ
πάσης κτίσεως δημι-
ουργῷ, τῷ θησαυρῷ
τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν...
ὃν ὑμνοῦσιν οἱ Οὐρα-
νοὶ τῶν Οὐρανῶν καὶ
πᾶσα δύναμις αὐτῶν,
Ἥλιος τε καὶ Σελή-
νη»

Εὐχαριστία καὶ ὕ-
μνος τῷ «ἐκ τοῦ μὴ
όντος εἰς τὸ εἶναι ἡ-
μᾶς παραγαγόντι» τῷ
«παρὰ πένοντι» ἀνα-
στήσαντι πάλιν. Εὐ-
χαριστία ὑπὲρ πασῶν
«τῶν φανερωῶν καὶ ἀφα-
νῶν ἐργεσιῶν τῶν

Εὐχαριστήριοι προσ-
ευχαὶ ὑπὲρ τῆς δημι-
ουργίας τοῦ παντός καὶ
τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὲρ
τῆς διὰ τοῦ Ἰησοῦ
Χριστοῦ ἀπολυτρώ-
σεως ὑπὲρ τοῦ κατη-
ξιῶσθαι τὸν προσετώτα.
ἱνα προσφέρῃ τὰ δῶρα.

Εὐχαριστία
τῷ «ποιήσαντι τὸν οὐ-
ρανὸν καὶ τὰ ἐν τῷ
Οὐρανῷ, γῆν καὶ τὰ ἐν
τῇ γῆ, θάλασσαν... ἐπι-
ποίησαντι τὸν ἄνθρω-
πον κατ' ἴδιαν εἰκόνα
καὶ καθ' ὁμοίωσιν...
παραβάνα δὲ αὐτὸν

Κατ' Ἰουστινον	Αἰγυπτιακὸς Τύπος	Συρ. ἢ Ἱερ. Τύπος	Ἐν χοίρει σήμερον
----------------	-------------------	-------------------	-------------------

οὐκ ὑπερέτας, οὐδὲ ἐγ- κατέλιπες ἀγαθὲ... ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐνανθρω- πήσαντος Ἰησοῦ Χρι- στοῦ ἀδήγησας αὐτὸν εἰς σωτηρίαν	Ἱερουσαλήμ... ἡ ἐκκλησία πρωτοτόκων ...οἱ Ἄγγελοι, Ἄρ- χάγγελοι, Θρόνοι, Κυ- οιότητες, Ἄρχαί τε καὶ Ἐξουσίαί καὶ Δυ- νάμεις φοβεραί. καὶ τὰ Χερουβείμ τὰ πο- λυδύμματα καὶ τὰ ἑξα- πτέρυγα Σεραφείμ.	ἡ... ἡ εἰς ἡμᾶς γενημένην. Καὶ ὑπὲρ τῆς λειτουρ- γίας ταύτης ἐὴν δέξ- σθαι κατηξίωσεν ἐκ- τῶν χειρῶν ἡμῶν, καί- το: παρεστῆκασιν αὐτῶ- ν χιλιάδες ἀγγέλων καὶ μυριάδες ἀρχαγγέλων, τὰ Χερουβείμ καὶ τὰ Σεραφείμ...
---	---	--

Δέσις
ὑπὲρ τῆς καθολικῆς
Ἐκκλησίας, ὑπὲρ τοῦ
βασιλείως, ὑπὲρ πάντων
τῶν νοσούντων καὶ ὀ-
πωσδήποτε δοκιμαζο-
μένων... Ἐπὲρ τῶν
προγεκοιμημένων. Ἀ-
νάγκωσις διπτύχων ὑπὸ
τοῦ διακόνου.

Σύντομος δοξολογία,
καθ' ὃν χρόνον ὁ λαὸς
ψάλλει τὸ «Ἄγιος,
ἄγιος...»

Καθ' ὃν δὲ χρόνον ὁ
χορὸς ψάλλει τὸ ἅγιος,
ἄγιος... ὁ Ἰησοῦς ἀνογι-
νόςκει εὐχὴν ἕνους
καὶ δοξολογίας διὰ
τὸν πρὸς τὸν ἄνθρω-
πον συγκατάθεσιν καὶ
ἰδιαιτέραν Πρόνοιαν
αὐτοῦ, τὴν ἐκδηλο-
θεῖσαν ἀπὸ τῆς δημο-
ουργίας μέχρι τῆς διὰ
τοῦ Χριστοῦ ἀπολυ-
τρώσεως.

Μετὰ σύντομον δο-
ξολογίας εὐχὴν (παρὰ
τῷ Βασιλεῖω ἐκτενε-
στάτην) τοῦ λαοῦ ψάλ-
λοντος τὸ ἅγιος ἅγιος...
ἐπακολουθεῖ

Εὐχὴ λόγου τοῦ παρ'
Αὐτοῦ.

Ἀφήγησις τῶν κατὰ
τὴν παράδοσιν τοῦ μυ-
στηρίου καὶ ἐκφώνησις
τῶν λόγων τοῦ Κυρίου...

Ἀφήγησις τῶν κατὰ
τὴν παράδοσιν τοῦ μυ-
στηρίου καὶ ἐκφώνη-
σις τῶν λόγων, οὓς ὁ
Κύριος κατ' αὐτὴν εἶπε.

ἀφήγησις τῶν κατὰ
τὴν παράδοσιν τοῦ μυ-
στηρίου καὶ ἐκφώνη-
ται οἱ λόγοι τοῦ Κυ-
ρίου, οἱ κατὰ τὴν σύ-
στασιν τοῦ μυστηρίου
λεγθέντες.

Ἐκκλησις κατ' Εἰ-
ρηναῖον

Ἐπίκλησις καὶ Εὐ-
λογία
Εὐχαὶ περατούμεναι
εἰς τὴν Κυριακὴν προ-
σευχῇ

Ἐπίκλησις καὶ εὐλο-
γία
Νεαὶ ἐκτενεῖς εὐχαὶ
ὡς ἀνωτέρω καταλή-
γουσαι εἰς τὴν Κυ-
ριακὴν προσευχῇ

Ἐπίκλησις καὶ εὐλο-
γία
Εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν γε-
κοιμημένων, ὑπὲρ τῆς
οικομένης, ὑπὲρ τῶν
ἐν ἀγνείᾳ κ.τ.λ. ὑπὲρ
τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὲρ
τοῦ Ἐπισκόπου, καὶ
αἰτήσεις κατακλιόμε-
ναι διὰ τῆς Κυριακῆς
Προσευχῆς

Μετάληψις

Μετάληψις

Μετάληψις

Μετάληψις

Εἰς τὸν συγκριτικὸν τοῦτον πίνακα διακρίνει τις σαφέστατα
τόσον παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς λειτουργ-
γικοῖς τύποις τὰ δύο κύρια μέρη, εἰς ἃ διεκρίθη κατόπιν ἡ θεία
λειτουργία· τὴν προαναφορὰν δηλαδή καὶ τὴν ἀναφορὰν.

Ἡ προαναφορά, ὁμοία πρὸς τὴν ἐν ταῖς συναγωγαῖς λατρεῖαν,
ἀπετελεῖτο πάντοτε ἐκ προσευχῶν ἐξ ἀναγνωσμάτων καὶ ἐκ τοῦ
ἐπακολουθοῦντος τοῖς ἀναγνώσμασι κηρύγματος. Ἡ ἀναφορὰ
εἰσαγομένη διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς εἰρήνης ἀπετελεῖτο 1) ἀπὸ
τὴν εὐχαριστίαν⁶⁹ ἣτις ἦτο ὁ πρόλογος ἢ τὸ προοίμιον αὐτῆς
καὶ ἀνεπέμπετο πρὸς τὸν Θεὸν διὰ πάσας τὰς εὐεργεσίας Αὐτοῦ,
εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, τὰς ἀπὸ τῆς δημιουργίας μέχρι τῆς ἐν
Χριστῷ ἀπολυτρώσεως ἐπιδαφιλευθείσας· 2) ἀπὸ τὴν σύντομον
ἀφήγησιν καὶ ἀνάμνησιν τῶν κατὰ τὴν σύστασιν τοῦ μυστηρίου
ἐν ἧ ἀφήγησει ἐπελαμβάνοντο καὶ οἱ κατὰ τὴν σύστασιν λεχθέντες
λόγοι· 3) ἀπὸ τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἐπίκλησιν δι' ἧς καθηγιάζοντο
τὰ δῶρα.

Τὴν ἀναφορὰν ἔκλειον εὐχαί τινες, αἵτινες κατέληγον εἰς
τὴν Κυριακὴν προσευχὴν. Καὶ ἐπηκολούθει ἀμέσως ἡ θεία Κοι-
ωνία.

Εἰς τὰς γενεϊὰς αὐτὰς γραμμὰς συμπίπτουσιν ἐξ ὀλοκλήρου
πᾶσαι αἱ περιωθειῖσαι λειτουργίαι, τόσον αἱ παλαιότεραι αἱ
μηδέποτε ἤδη τελούμεναι, ὅσον καὶ αἱ ἐν χρῆσει σήμερον ὑπάρ-
χουσαι. Καὶ παρουσιάζεται οὕτω ἡ ἱερὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν
Παράδοσις φύλαξ ἄγρυπνος τῶν ὑπὸ τοῦ κυρίου καὶ τῶν Ἀπο-
στόλων παρακατατεθέντων αὐτῇ, διὰ μέσου τῶν ποικίλων τοῦ
ἐκάστοτε ἀνανεουμένου περιβάλλοντος παραλλαγῶν πιστῶς
τηροῦσα τὴν οὐσίαν καὶ τὰς βάσεις ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦς
θεμελιωτὰς τῆς Ἐκκλησίας παρέλαβεν. Ἀναμφιβόλως ἡ τελεσι-
ουργία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας σὺν τῷ χρόνῳ διε-
μορφώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐπὶ τὸ ποικιλώτερον καὶ πολυσυνθετώ-

⁶⁹ Πρῶτον παρὰ τῷ Κυριακῷ ἢ ἀρχῇ τῆς εὐχαριστηρίου προσευχῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ
τῆς Εὐχαριστίας προσέλαβε τὴν τεχνικὴν ταύτην ὀνομασίαν Praefatio.

τερον. Πάντως όμως ό πυρήν έμεινεν άμετάβλητος. Έάν δε ήθέλωμεν προέξει εις την ούσίαν και εις την βίβσιν της τελεσιουργίας ταύτης, ούδαμώς θ' άφιστάμεθα του άληθοϋς ή του πραγματικοϋ ισχυριζόμενοι, ότι τό μέγα τοϋτο της σωτηρίας ήμῶν μυστήριον τελεσιουργείται και σήμεραν έν τοῖς ναοῖς ήμῶν, όπως και κατά τούς πρώτους, τούς άποστολικούς χρόνους ύπ' εκείνων, ποός τούς όποίους παρέδωκεν αυτό ό Σωτήρ.

*Έγγραφον έν Αθήναις κατά Δεκέμβριον του 1923.

Η. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΛΑΣ